

РОЗДІЛ 5. ІДЕЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТИ У КОНЦЕПЦІЯХ ГУМАНІСТІВ XIV – XVI СТОЛІТЬ

На сучасному етапі українська нація бореться за свою незалежність і можливість побудувати державу засновану на демократичних ідеалах. Основою демократичної держави є громадянин спроможний діяти відповідально, «брати участь у громадському та суспільному житті, ..., спираючись на розуміння загальнолюдських і суспільних цінностей, соціальних, правових, економічних і політичних принципів» [16].

Саме демократія, сприяє розвитку і утвердженню громадянського суспільства, у якому кожен індивід має можливості для вільного самовиявлення і реалізації потреб та інтересів через добровільно сформовані, незалежні від держави та її інституцій, організації – політичні партії, громадські, професійні, творчі, конфесійні об'єднання та асоціації, що охоплюють всі сфери суспільного життя і є своєрідним регулятором свободи людини [2, с. 10].

Сучасні західні країни пройшли тривалий шлях розвитку громадянського суспільства, отримавши колосальний досвід, розвинули демократичні політичні інституції, що стали прикладом для України. Наш народ бореться за свою незалежність та утвердження правової держави з розвинутими демократичними інститутами, що забезпечують верховенство закону у всіх сферах життя суспільства.

Відповідно, перед українською педагогічною наукою та системою освіти стоять складні завдання формування у підростаючого покоління громадянських та соціальних компетентностей, що пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, дотримання прав людини; усвідомлення української національної та громадянської ідентичності; «готовності до дієвого виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів та суспільно-державних (національних) цінностей України, незалежності і територіальної цілісності України, конституційних засад державного ладу» [16].

Україна робить важливі кроки на шляху становлення громадянського суспільства, у цих умовах, цілком обґрунтованим є звернення до кращих прикладів європейського історичного досвіду, що сягає епохи античності та Відродження.

Платон та Аристотель виокремили й започаткували дослідження поняття «громадянське суспільство», а мислителі епохи Відродження розвинули його та запропонували своє бачення громадянськості, ролі людини у суспільстві та взаємовідносин людини з владою, що призвело, у подальшому, до появи цілісного вчення про суспільство, державу та людину [14, с. 125].

У ренесансній ідеології та педагогічній думці мали місце достатньо визначені поняття «громадянськості», «соціальності», «патріотизму». Найбільш вагомий внесок у дослідження, впровадження громадянського виховання та освіти зробили італійські гуманісти: Л.Б.Альберті, Л. Бруні, Д. Манетті, М. Пальмієрі, А. Рінуччіні, К.Салютаті, діяльність яких припадає на кінець XIV-XV століття. Вони акцентували увагу на всебічному і гармонійному розвитку особистості і у комплексі виховних заходів відводили важливе місце громадянській чесноті, підкреслювали значимість соціальної активності та патріотичних почуттів, як невід'ємних рис «ідеального громадянина» [4, с. 49].

Відомий німецько-американський історик Ганс Барон (1900 – 1988 рр.) першим запропонував термін «громадянський гуманізм» для опису діяльності та ідей групи мислителів періоду італійського Відродження, які пріоритетною вважали громадську діяльність. У книзі «Криза раннього італійського Відродження: громадянський гуманізм і республіканська свобода в епоху класицизму та тиранії» автор – захист суверенітету держави, патріотизм, любов до свободи, прихильність до республіканізму, активність у громадському житті назвав – громадянським гуманізмом [29]. Барон пише, що на межі XIV-XV століть «громадянське суспільство італійських міст-держав існувало вже багато поколінь і, можливо, вже пройшло свій розквіт» [29, с. 4].

Учений-історик Г. Барон у праці «Гуманістична та політична література у Флоренції та Венеції на початку кватроченто: дослідження критики та хронології» відмічає практичну орієнтованість, чітку педагогічну спрямованість і зв'язок італійських гуманістів з конкретно-

історичною реальністю того часу [24]. Особливо, звертає увагу на прагнення сприяти вихованню молоді, віру в безмежні можливості вдосконалення людини і особливу практичну спрямованість ренесансної думки гуманістів Флоренції, Мілану, Риму та Венеції [6, с. 237].

Представники громадянського гуманізму зверталися до праць античних мислителів. Зокрема, Аристотеля, який порівнював суспільство, державу з кораблем, де кожний член екіпажу виконує свою функцію – один веслує, інший стоїть біля стерна, третій йому допомагає. Щасливе плавання – мета кожного моряка окремо й усієї команди загалом [1, с. 71]. Аристотель піднімав питання про необхідність не лише особистої доброчесності, але й громадянської, яка полягає в служінні спільному благу, у підтриманні й збереженні створеної людьми спільноти й державного ладу. Бути гарною людиною і справжнім громадянином – не одне й те саме. Особисті якості людей різні, а громадянські – спільні та обов'язкові для всіх, бо лише в цьому разі «держава стає найкращою» [6, с. 237].

У розглядуваний період, італійське місто-держава Флоренція, стало центром поширення нової тенденції епохи у освітньо-виховній парадигмі – громадянського гуманізму, що передбачав формування нової особистості: енергійної, дієвої, вольової, сильної в усіх земних справах. До ідеологів громадянського гуманізму належать Л. Бруні, М.Пальмієрі, А. Рінуччіні та інші.

Флоренція була торговельно-промисловою республікою, що передбачало досить широке коло осіб, причетних до управління містом-комуною. Так, наприкінці XIV – на початку XV століття в місті нараховувалося понад три тисячі виборних посад у різних органах влади. За цих умов, особисті якості та заслуги перед країною сприяли тому, що на владний олімп піднімалися іноді не дуже заможні, але енергійні, освічені, талановиті люди [6, с. 237].

Варто відмітити, що серед політичної еліти міста-держави було багато відомих гуманістів, що свідчило про їхнє громадянське визнання як носіїв високої освіти. Їх діяльність була тісно пов'язана із містом-комуною, що відзначалося динамічним розвитком усіх форм громадянської активності. Гуманісти працювали канцлерами, секретарями та чиновниками у магістратах. У владних структурах

проявили себе Д. Аччайуолі, Л. Бруні, М. Пальмієрі, А. Рінуччині, К. Салютаті та інші. Природно, що проблема виховання громадянина й патріота – «ідеального громадянина» – видавалася гуманістам надзвичайно актуальною і важливою [4, с. 49].

Вихованню, флорентійські гуманісти, відводили надзвичайно важливу роль, вбачали у ньому головний засіб підтримки авторитету міста-держави, його політичної стабільності й добробуту громадян, що цілком відповідало духові ренесансної ідеології.

Громадянське виховання вважалося гуманістами важливою складовою морального виховання людини, як розвиток закладеного природою «інстинкту соціальності», як підготовку до свідомої участі у справах міста та людської спільноти, загалом. А методами – служили повчання, напучення, приклад.

Можливість реалізувати виховні ідеали громадянського гуманізму, мислителі вбачали при допомозі освіти – дисциплін гуманітарного комплексу, до якого входили: філософія, історія, риторика. У межах саме цих наук, осмислювалися такі поняття, як держава, патріотизм, спільне благо, справедливість, свобода, та все те, що сприяло вихованню громадянськості та соціальних чеснот особистості [6, с. 237].

Один із основоположників італійського гуманізму, Колуччо Салютаті (1331 – 1406 рр.) приділяв значну увагу соціальності та громадянськості. Італійський філософ, політичний діяч епохи Ренесансу народився у тосканському містечку Стіньяно; належав до давнього лицарського роду; дитинство та юнацькі роки провів у Болоньї, де й закінчив правничий факультет Болонського університету [29].

К. Салютаті працював суддею і нотарем у Вальдінєволе, згодом займав високі посади у італійських комунах, а в 1375 році став канцлером Флоренції й захищав інтереси міста понад 30 років, аж до самої смерті. Мав бездоганну репутацію, демонстрував великий дипломатичний і ораторський талант. Один з противників Салютаті, правитель Мілану Джан Галеаццо Вісконті висловлювався: «... один лист Салютаті здатний завдати противнику більше збитків, ніж тисяча флорентійських вершників» [33]. За час канцлерства Салютаті, Флоренція неодноразово була у стані війни з Міланом й дослідники

припускають, що діяльність Джан Галеаццо Вісконті надихнув К.Салютаті на написання трактату «Про тирана», що побачив світ у 1400 році. У цій праці гуманіст виклав свої політичні погляди, незважаючи на прихильність до республіканської форми правління, гуманіст підтримував ідеї Данте про універсальну монархію й наближався до концепції доброзичливого деспотизму [29].

Колуччо Салютаті був послідовником Франческо Петрарки й Джованні Боккаччо, захопився їх ідеями гуманізму й поступово, будинок мислителя став своєрідним гуманістичним осередком у Флоренції. Салютаті зібрав велику домашню бібліотеку рукописних праць античних авторів та його сучасників. Прикметно, що книгозбірню могли користуватися його учні Леонардо Бруні, П'єтро Паоло Верджеріо, Поджо Браччоліні та численні відвідувачі [29].

У дусі ренесансних ідей гуманізму, Салютаті пропонує своє розуміння людини, свій погляд на її природу та місце і роль у суспільстві. Мислитель, посилаючись на Біблію, висловлював думку про соціальність людини, що люди створені для допомоги один одному, що бути самотньою людиною погано, що необхідно любити ближніх як самих себе. Людям від природи притаманна здібність до суспільного життя, а спілкування допомагає спасінню їх душ (так пояснює К.Салютаті біблійний догмат) [6, с. 34].

Громадянськість Салютаті трактує як таке, що ґрунтується на взаємній любові, взаємоповазі й взаємодопомозі. Він зазначав, що «усі живі істоти створені не заради них самих, а заради людини; людина створена для людини. Отже, у світі смертних, природа встановила деяке єднання, пов'язане взаємною прихильністю, щоби не тільки не дозволено було людині відбирати [що-небудь] у людини, але вважалося б нелюдяним не принести користі, коли людина здатна це зробити» [6, с.34].

Гуманіст був переконаний, що «інстинкт соціальності» закладений в людині природою й Богом – потрібно розвивати шляхом виховання та освіти. Громадянське виховання розглядалося як складова частина морального вдосконалення людини, підготовка до свідомої участі в справах людської спільноти. У цьому напрямку, Салютаті надавав першочергового значення, комплексу гуманістичних дисциплін – *studia humanitatis*. Гуманітарні дисципліни, такі як філологія, поезика, історія,

педагогіка, риторика, етика, на думку мислителя, покликані формувати нову людину, для якої притаманні гуманістичні погляди, здатність до добродішних вчинків та потяг до вченості. Салютаті був переконаний, що гуманізм не дається людині від народження, а набувається шляхом наполегливої праці [6, с. 240].

Салютаті послідовно відстоював ідеали активного громадянського життя та громадянської відповідальності – це вміння жити серед людей, узгоджувати свої інтереси з інтересами громади, дбати про спільне благо. Тому в освіті важливу роль відводив дієвій філософії, вважав її «вчителькою життя», що допомагає вирішувати проблеми земного буття. У своїх працях філософ дав обґрунтування комплексу гуманістичних дисциплін, але головне місце відводив етиці. Саме етика, на думку гуманіста, має бути тісно пов'язана з історією та політикою. Особливий зміст він вкладав у поняття «humanitas» розуміючи його, як людяність, духовність, нову освіченість. Метою нової освіченості, Салютаті вбачав у поєднанні високого рівня знань, заснованого на оволодінні класичною спадщиною, і різнобічного практичного досвіду, розвинену самосвідомість особистості та її активну громадянську діяльність [6, с. 241].

Залишаючись вірним християнським ідеалам, Салютаті вважав, що нова освіченість дає можливість глибше зрозуміти зміст Святого Письма, але водночас, гуманіст не міг погодитися з аскетичною мораллю християнства, яка, на його погляд, суперечить земному призначенню людей – жити в суспільстві й спільними зусиллями боротися із земним злом «за справедливість, істину та честь» та будувати краще життя. У листі до Пеллегріно Дзамбеккарі, який прагнув стати ченцем, Салютаті писав: «Не вір, Пеллегріно, що тікати від світу, уникати виду прекрасних речей, замкнутися в монастирі або віддалитися в скит – це шлях до досконалості» [33].

Колуччо Салютаті сформував фундаментальні передумови громадянського гуманізму, виховав достойну плеяду послідовників, які розвинули, доповнили його ідеї та реалізували їх у навчально-виховній практиці епохи Відродження.

Ідеї громадянського виховання особистості, в епоху Ренесансу, звучали у працях гуманіста Леонардо Бруні Аретіно (1370 – 1444 рр.). Він народився в італійському містечку Аретцо в небагатій сім'ї.

Навчався у Флоренції; займався перекладами античних авторів, зокрема, підготував латинські версії творів Арістотеля, найвідоміша з яких – «Політика»; багато уваги приділяв моральним та педагогічним темам. З 1405 до 1415 року служив секретарем у папській курії, а з 1427 року й до самої смерті виконував обов'язки канцлера Флоренції. У найвагоміших працях – «Похвала місту Флоренції» (початок XV століття), «Про флорентійську державу» (середина 30 х років XV століття), «Дванадцять книг історії Флоренції» (1439 рік) у центрі уваги Л. Бруні громадянське виховання особистості, любов до рідної землі, прагнення підняти авторитет держави [8, с. 196].

Мислитель звертає увагу на архітектурну та художню красу міста, його охайність, але особливо підкреслює – чесноти його громадян та його інституції. Як і його сучасники, Л. Бруні вважав, що Флоренцію було засновано римлянами в період республіки, і що її громадяни зберегли дух свободи й виступали проти будь-якої тиранії. Рідне місто позиціонував рятівником усього італійського народу [29].

У своїх працях, гуманіст виступає захисником республіканської форми правління, пояснює, що велич Флоренції ґрунтується на її самоврядній політичній системі, на виборних інституціях, що спираються на добросовісність, відповідальність, патріотизм громадян, тому ці риси потрібно формувати з дитячого віку через виховання та освіту. Бруні формулює базову тріаду фундаментальних республіканських принципів Флоренції – свобода, рівність та справедливий закон. Він звертає увагу, що політична традиція міста-держави гарантувала рівність усіх громадян перед законом, сприяла співпраці та балансу між усіма соціальними групами міста, що давало можливість уникати конфліктів між вельможами та народною масою й сприяло стабільному розвитку держави [29].

Флорентійська республіка виділялася тим, що її громадяни брали участь у політичному житті, відповідно, мали бути готові зайняти виборні посади у різних органах влади й узяти на себе відповідальність за спільне благо, за дотримання справедливості, за збереження свободи, за велич держави. Тому, праці Леонардо Бруні «Вступ до науки про мораль», «Проти лицеміра», «Про наукові та літературні заняття» наповнені патріотичними мотивами, ідеями про необхідність

«оберігати спокій і честь батьківщини, любити останню як своє власне життя» [4, с. 49].

Цілком очевидно, що Л. Бруні цікавився питаннями виховання й освіти. На його думку, гуманістична освіта полягала в поєднанні конкретних знань із належним володінням літературною мовою, умінням красиво писати й говорити й чесно виконувати обов'язки громадянина [8, с. 196].

П'єр Паоло Верджеріо (1370 – 1444 рр.) – італійський гуманіст, один з перших педагогів епохи Ренесансу. Верджеріо є автором першої відомої гуманістичної комедії «Павло», що була написана у 1388 – 1390 роках, «для виправлення поведінки юнаків». Найбільш вагомий педагогічний твір мислителя – «Про благородні звичаї та вільні науки», що побачив світ в Падуї біля 1402 року. У цій праці вперше було систематизовано викладені основні принципи гуманістичної освіти й виховання які, за Верджеріо, нерозривно взаємозв'язані й мають сприяти формуванню людини-громадянина [12, с. 70].

Італійський гуманіст був прихильником шкільної освіти, він радив звертати увагу на правильний розподіл навчального часу, на дозування навчального матеріалу, на систематичність у навчанні. Педагог підкреслював користь такого методу навчання, як дружня бесіда учителя з учнями; закликав враховувати в навчально-виховному процесі вікові особливості дітей, їх природні дані та нахили. Гостро ставив питання про відповідальність держави за виховання та освіту молодого покоління, адже це потрібно для дитини, для сім'ї, а що особливо важливо – й для суспільства [8, с. 200-201].

У творах італійських гуманістів у контексті проблем виховання й освіти значне місце посідають «вільні науки», Верджеріо дає таке тлумачення цього поняття: «Вільними науками ми називаємо ті, що вправляють і покращують чесноту та мудрість і завдяки яким тіло і душа набувають схильності до кращих вчинків, внаслідок чого люди за звичай досягають честі і слави» [20, с. 94].

Очевидно, що Паоло Верджеріо надавав перевагу гуманітарним наукам, але поряд з тим, закликав вивчати природознавство, схвально ставився до музики, основ медичних знань, радив звертати увагу на природне середовище, у якому формується характер вихованців. Виходячи з необхідності всебічного й гармонійного розвитку

особистості, Верджеріо особливого значення надавав фізичному вихованню, рекомендував активні форми відпочинку. Загалом педагогічні ідеї гуманіста були творчо використані й розвинуті багатьма педагогами Італії та інших країн і стали основою формування нової педагогічної думки [8, с. 201].

Патріархом громадянського гуманізму, цілком обґрунтовано, визнано Енео Сільвіо Пікколоміні (1405 – 1464 рр.). Італійський письменник і гуманіст народився в Сієні в багатій сім'ї, одержав ґрунтовну класичну освіту у Флоренції й став юристом. Займався літературною діяльністю, зробив успішну церковну кар'єру, обіймав посаду єпископа, кардинала, а в 1458 році був обраний папою під іменем Пій II – перший «папа-гуманіст» [8, с. 212-213].

Велику увагу й інтерес Пікколоміні виявляв до питань виховання. Його основні педагогічні праці: «Про виховання дітей» (1450 рік), «Лист до герцога Тіроля Сигізмунда» (1443 рік). У своїх творах мислитель, демонстрував прихильність до цілеспрямованого виховання, закликав удосконалювати душу й тіло. Пікколоміні розрізняв загальну і професійну гуманістичну освіту, які повинні готувати дитину до життя. Він радив прислухатися до дитини, розуміти її, реагувати на її індивідуальні особливості, був переконаний, що походження не може бути перешкодою для здобуття знань і самовдосконалення [26].

Основними передумовами успішного навчання Сільвіо Пікколоміні уважав природні здібності людини, самодисципліну, самовдосконалення, й постійне тренування або «вправи». Він був прихильником *studia humanitatis*, обстоював можливість і необхідність одночасного вивчення кількох дисциплін, бо це розвиває пам'ять і здатність до міркування. Особливого значення Пікколоміні надавав поезії, яка виховує мораль і впливає на мову; історії, яка дає можливість звернутися до прикладу предків у вихованні громадянськості; моральній філософії (етиці), бо разом, саме ці мистецтва й науки, формують особистість і вчать її будувати відносини з різними соціальними групами населення. Важливим засобом морального виховання Пікколоміні бачив музику, але займатися нею, потрібно під керівництвом досвідченого наставника [8, с. 213].

У центрі уваги гуманіста й така складова становлення особистості, як фізичне виховання. Він давав поради щодо організації харчування, підготовки до сну, виступав проти вживання алкоголю тощо.

Варто звернути увагу на погляди Сільвіо Пікколоміні на владу та людину при владі, викладені у найвідомішій політичній праці «Про походження і владу Римської імперії», що була оприлюднена у 1446 році. Пікколоміні захищав, і це було не характерно для ідеологів громадянського гуманізму, – імперський і навіть абсолютистський ідеал правління під прапором Священної Римської імперії [26]. Обґрунтування своєї позиції Пікколоміні розпочинає з королівської влади, яка уповноважена захищати права слабких, від втручання сильних, забезпечувати стабільний розвиток держави, соціальну гармонію, дотримання законів та порядок. Король сприймається гуманістом, як уособлення справедливості, як вищий моральний авторитет, тому – його рішення мають силу закону [26].

Також, мислитель пропонує рішення проблеми війни та миру, через універсальне політичне правління, тобто, шляхом створення єдиної світової імперії, яка стала б запобіжником проти війн між окремими країнами. За цих умов, роль людини при владі набуває особливої ваги й Сільвіо Пікколоміні активно займався проблемами становлення особистості правителя і був переконаний, що останній повинен піклуватися про добре й справедливе правління, про спільне благо усіх громадян.

Мислитель закликав шанувати «мудрість старості», радив турбуватися про підбір учителів, багато уваги приділяв визначенню форм і методів організації навчально-виховного процесу. Педагогічні погляди гуманіста можна вважати цілком світськими, хоча він був активним церковним діячем.

Питання громадянськості, служіння вітчизні, спільному благу – в центрі уваги Пальмієрі Маттео (1406 – 1475 рр.). Пальмієрі Маттео належить до авторитетних представників громадянського гуманізму в Італії. Він народився у Флоренції в сім'ї заможного аптекаря; освіту отримав у школі італійського гуманіста і священнослужителя Созомено да Пістойя, де вивчав риторику й латинську мову. Згодом, навчався у Флорентійському університеті. Варто відмітити, що Пальмієрі сорок років перебував на службі в органах влади та управління, виконував

обов'язки головного судді Флоренції – гонфалон'єра правосуддя [8, с. 210].

М. Пальмієрі вважав соціальність важливою складовою людської природи, був переконаний, що кожна жива істота влаштовувалася так, щоб прогодувати себе й зберегти нащадків. Людина теж дбає про своїх дітей, але на відміну від тварин, «має розум, відтворює в пам'яті минуле й розмірковує про сучасне, передбачає майбутнє, тому легко дізнається про свій земний шлях, прагне направляти його». З цією метою «зав'язуються між людьми стосунки дружби, шлюбу, створюються родини, устанавлюються різні форми спілкування і співпраці, притаманні людині. А завдяки цьому, мовби зібрані разом, люди утворюють єдину спільноту» [6, с. 35].

Так, на погляд гуманіста, утворювалися міста, громадський побут і звичаї, що «мало величезні вигоди» як для задоволення потреб, так і для «прикрашення й облагородження нашого існування». Виникали закони божественні й людські, творцем яких, учителем і «єдиним розпорядником» є Бог. Так виникало комунальне співжиття, у якому людина шукала собі двох благ: доброчесності (*honesti*) та корисності (*l'utile*). Спільне життя вимагало від людини-громадянина дбати не лише про власне благо, а й про спільне благо громади [6, с. 35]. Що важливо, підтримуючи своє співтовариство, люди взаємно збагачують одне одного здобутками праці, науки й мистецтва. Вони отримують від людської спільноти підтримку, якщо здоров'я та вік не дозволяють самостійно здобувати засоби для існування [6, с. 35].

Гуманіст наголошував, що соціальність, як специфічна риса людської природи сприяє вдосконаленню людини, здобуттю нею справжньої гідності, розкриттю її творчих сил, талантів, високих моральних якостей. Пальмієрі підкреслював і матеріальну сторону гідності громадян та держави, бо прекрасні палаци, громадські споруди, храми, мости – це наслідок плідної праці громадян, які «в усьому світі розповсюджують свої звичаї та майстерність, перевершуючи в них усіх інших» [6, с. 36].

М.Пальмієрі виклав свої педагогічні погляди у діалозі «Громадянське життя», що побачило світ у 1439 році. Виховання вважав єдиним засобом удосконалення і людини, і суспільства. Він запропонував ідеї громадянського й патріотичного виховання.

Відповідно до ідей Пальмієрі, формування «ідеального громадянина», варто розпочинати з раннього дитинства. Важливо, урахувати індивідуальні та вікові особливості дитини, зважати на її інтереси та переконання, що сформувалися у сім'ї під впливом батьків [8, с. 211].

Гуманіст підтримував ідею раннього навчання дитини, закликав виховувати в підростаючому поколінні прагнення до самопізнання і самовдосконалення, почуття власної гідності, орієнтував на важливості самостійного вибору життєвого шляху.

Також, у діалозі «Громадянське життя» гуманіст детально виклав свою концепцію виховання громадянськості. Спираючись на досвід античних авторів, Пальмієрі Маттео переконував співгромадян у необхідності активного «спілкування і співробітництва». Головними громадянськими чеснотами він називав доброчесність, справедливість, які повинні постійно супроводжувати людину, бо вони зберігають «союзи і відносини дружби між громадянами» [4, с. 49].

Привертає увагу звернення Пальмієрі до співвітчизників – понад усе ставити суспільне благо; відстоювати інтереси громади; не пошкодувати життя для спасіння держави [4, с. 50].

Отже, Пальмієрі Маттео послідовно відстоював важливість виховання у підростаючого покоління громадянськості, щоб держава отримала соціально-активного громадянина, справжнього патріота своєї батьківщини.

Відомий італійський літератор, філософ, мистецтвознавець, Леон Баттиста Альберті (1404 – 1472 рр.) переконував молодь у перевагах суспільного життя. Його називали «універсальною людиною» епохи європейського Відродження.

Альберті народився в Генуї в сім'ї заможного флорентійського купця. Освіту отримав у гуманістичній школі Гуаріно да Барціці та Болонському університеті й став доктором канонічного права [3].

Значну частину свого життя провів у Римі, в папській курії служив нотаріусом. Літературний доробок гуманіста досить багатий і різноплановий: трактати з архітектури, математики, живопису, художні твори.

Педагогічні погляди Альберті викладені в його діалозі «Про сім'ю», перша книга була написана в 1432 році. Виховний ідеал Альберті – всебічно й гармонійно розвинена особистість, яка має

активну життєву позицію та корисна для суспільства. У трактаті Альберті змалював образ ідеальної сім'ї, вважав, що вона відіграє вирішальну роль у вихованні молоді [8, с. 196].

Сім'я, як соціальна мікроструктура, здавалася гуманістові найбільш пристосованою до людської природи. Молодші поважають старших, слуги – господарів. Проявам егоїзму, було протиставлено сім'ю, яка ґрунтується на кровній спорідненості та любові. Тут батьки піклуються про виховання дітей, тут за складних обставин можна знайти підтримку, «тимчасово згорнувши вітрила» від ударів фортуни. Сім'я – це той суспільний осередок, де формується особистість, її моральні та соціальні якості. Адже «природа скрізь поспішає потурбуватися про самозбереження будь-якої створеної нею речі... Тому, мабуть, необхідно вважати природним, що батьки не нехтують нічим, аби нагодувати й підтримати тих, хто ними був народжений...» [6, с. 36].

Альберті зазначає, що людині властиво прагнути до слави, шукати визнання громадою. «Тому... ні в якому разі не заслуговує осуду той, хто різними доблестями та прагненнями... здобув би прихильність чесних і добропорядних громадян», зайняв високі та почесні державні посади. Бо справжнє щастя людини, можливе не лише в особистій стабільності, а й у «корисних справах для великої кількості людей» [6, с. 36]. Але саме сім'я готує людину до виконання суспільного обов'язку – вона виховує громадянина.

Л.Б. Альберті писав, що необхідно навчити молодь жити в співдружності з іншими людьми, що «люди, за своєю природою схильні об'єднуватися і перебувати разом. А справи людські є особливо достойними, коли вони «корисні для багатьох...». Саме в такому дусі виховував гуманіст і своїх дітей, які стали справжніми громадянами для своєї держави [4, с. 50].

Альберті переконував своїх сучасників, що хороше виховання є доброю справою, яку батьки можуть зробити і для дітей, і для себе. Гуманіст закликав старше покоління робити все для того, «щоб їх нащадки були «добре вихованими та чесними, бо саме це буде корисним для них самих, а також принесе честь і славу родині та Батьківщині... Краще мати громадян добродійних і чесних, ніж дуже багатих і могутніх» [23, с. 87].

Привертає увагу звернення Альберті до образу корабля, що перегукується з Аристотелевим кораблем – символом соціальності, «більше всього допомагали судну уникнути загибелі ті, хто, «зайнявши своє місце... усіма силами прагнули допомогти в нещасті, без втоми, чесно й самовіддано виконували свій обов'язок, були готовими заради спільного блага добровільно піти назустріч труднощам і небезпеці». Гуманіст, обґрунтовує важливу роль кожного громадянина у суспільстві, бо у кожного своє завдання, своя роль: ті, хто стоїть біля керма, повинні уважно стежити за порядком, уникати підводних каменів, позбавлятися зайвого вантажу, а ті, з кого складається команда, – не хопатися за стерно, не плутати порядок весел [6, с. 242].

Важливим фактором у формуванні громадянських якостей і патріотичних почуттів особистості, італійські гуманісти вбачали в поверненні до кращих прикладів минулого – вони сформуливали так звані «культ предків». Цю ідею розвивав відомий політичний діяч Флоренції, ідеолог громадянського гуманізму Аламанно Рінуччіні (1426 – 1499 рр.). Він народився в сім'ї заможного торгівця, одержав ґрунтовну освіту, зокрема й у Флорентійському університеті у стінах якого сформувався етичний ідеал гуманіста – гармонійне поєднання активної громадської діяльності та споглядального життя, присвяченого науковому пошуку [8, с. 215].

На думку Рінуччіні, досконала особистість повинна бути освіченою, вихованою в дусі громадянських ідеалів, корисною сім'ї, друзям і, що особливо важливо – батьківщині.

Свої погляди Аламанно Рінуччіні виклав у найвідоміших творах «Лист до сина Філіппо» 1473 року та «Діалог про волю» 1479 року. У «Листі до сина Філіппо» гуманіст розкриває проблеми освіти й виховання, які стали важливими для Рінуччіні у період зростання його сина. Мислитель прагнув виховати дитину в кращих традиціях гуманістичної освіти. Аби реалізувати в синові ідеал досконалої людини, Рінуччіні розробив програму гуманістичної освіти, в основу якої, було покладено виховання й навчання добродісного громадянина, який має успіхи в духовній і практичній діяльності, прагне до знань, чесно служить місту-державі та загальному добробуту [8, с. 215].

Освітня програма Аламанно Рінуччіні включала весь цикл дисциплін *studia humanitatis* і була доповнена ним новими науками:

новою риторикою, історією, моральною філософією, етикою. Великого значення мислитель надавав етиці, яка сприяє формуванню моральних якостей людини, направляє її на шлях доброчесності. Рінуччіні першим, серед мислителів епохи Відродження, включив до переліку освітніх – науки, які не лише навчають, але й виховують.

Праця «Діалог про свободу» А. Рінуччіні наповнена глибокими патріотичними почуттями, гуманіст вважає свободу джерелом повноцінного життя, що дає можливість людині реалізувати свої здібності у будь-якій сфері діяльності, спрямованій на благо батьківщини. Він глибоко переконаний, що «зрозуміти свободу можна лише завдяки заняттям мистецтвами та правильному вихованню», бо людина, добре обдарована від природи, згодна підкорятися лише тому, хто наставляє або навчає, або законно і справедливо керує нею для загальної користі» [4, с. 50].

А. Рінуччіні переконаний, що глибоке знання основ наук, самовдосконалення й самовиховання здатні створити необхідні передумови для того, щоб людина стала морально досконалою особистістю, мала активну життєву позицію, поважала співгромадян, була патріотом своєї вітчизни і з честю представляла інтереси своєї держави [8, с. 216].

Важливого значення громадянській злагоді для збереження цілісності держави надавав Нікколо Макіавеллі (1469 – 1527 рр.). Відомий політичний діяч Флоренції, мислитель, гуманіст, письменник, автор праці «Державець», що була написана у 1513 році, а опублікована в 1532 році (посмертно), Макіавеллі зробив великий внесок у розвиток західноєвропейської політичної думки, військового мистецтва, історії, історіографії, італійської літератури та дипломатії [30].

Нікколо Макіавеллі, один із перших істориків Флоренції, який за дорученням кардинала Джуліо де Медічі написав історію міста, так звані «Флорентійські історії», що побачила світ у 1525 році [30]. У цій праці, автор звертає увагу на політичне життя міста-держави, він пише: «У Флоренції політиками були всі», діяли різноманітні партії та політичні угруповання. Громадянське життя було наповнене бурхливими подіями, а політичний досвід, за словами Макіавеллі, не завжди накопичувався за спокійних обставин. «Іноді його доводилося

засвоювати під брязкіт мечів, під гуркіт зруйнованих будівель» [18, с.24].

Макіавеллі запропонував свій погляд на історію, вважав, що потрібно приділяти увагу не тільки героїчним подіям «війн, ведених флорентійцями з чужими державцями і народами» а й опису «цивільних чвар і внутрішньої незгоди та наслідків ... того» [18, с. 6]. Він писав: «Бо коли в історії щось може припасти до вподоби або виявитися повчальним, то це докладний опис подій, і коли якась наука корисна громадянам, які правлять республікою, то це пізнання обставин, які призводять до гризні й міських чвар, аби городяни, навчені гірким досвідом інших, уміли триматися єдності», бо «... приклади нашої республіки зачіпають нас дужче й навчають більше [18, с. 6-7].

Варто відмітити, що вагомим стимулом формування патріотичних і громадянських якостей особистості, італійські гуманісти вважали приклад предків. Вони порівнювали сучасні їм звичаї й порядки з давньоримськими, закликали сучасників відновити втрачене за допомогою наук, мистецтва, та належного виховання.

Аламанно Рінуччіні підкреслював важливість у вихованні громадянськості, звернення до прикладу «доблесті наших предків», Маттео Пальмієрі говорив про історію свого народу – «нашого давнього народу, мирного й громадянського» [6, с. 252].

Джованні Бокаччо писав: «Я починаю сподіватися й вірити, що Бог змилювався над Італією з тих пір, як бачу, що... італійці стають подібними своїм давнім предкам і починають прагнути до слави не шляхом пограбувань і насильства, але з допомогою поезії, що дає безсмертя» [6, с. 252].

Зіставлення колишньої слави та могутності Риму з італійською реальністю XIV – XV століть стимулювало роздуми про долю батьківщини та патріотичні почуття у загально-італійському масштабі. Італійські гуманісти сприяли формуванню національної самосвідомості громадян. Поряд із латинською та грецькою мовами, вони, особливо в етико-педагогічних працях, використовували *volgare* – італійську простонародну мову. Саме такою мовою написані трактати Л.Б.Альберті «Про сім'ю», М. Пальмієрі «Громадянське життя» [4, с.50].

Італійська мова виформувалася на основі тосканського діалекту, що було предметом особливої патріотичної гордості флорентійців. Н. Макіавеллі стверджував, що «мова має вітчизну» й вітав тих, хто «з любов'ю пише рідною мовою» й зазначав, що вона набула такого значення «завдяки самій Флоренції». Саме ця мова, з часом стане важливим фактором об'єднувчого руху в Італійських містах-державих [6, с. 254].

Ренесансні мислителі звертали увагу й на такий важливий фактор у становленні громадянськості особистості, як виховання історією. Ця наука в епоху Відродження займала важливе місце в системі гуманітарних дисциплін та отримала звання «наставниці» в житті й політиці. Гасло «хвала історії», свідчило про визнання величезного виховного потенціалу цієї науки. Історичним матеріалом насичені майже всі трактати, діалоги, промови, педагогічні настанови розглядуваного періоду. Опис минулого, давав приклад сучасникам, як долати підступну владу фортуни, спираючись на власні сили і знання, досягати справжньої величі та гідності [4, с. 51].

Загалом, багата антична спадщина була досить дійсвим засобом громадянського виховання. Але, очевидно, що більш вагомим для флорентійської молоді був живий приклад їх видатних земляків-гуманістів – учені, філософи, державні діячі, політики, часто – в одній особі.

Колуччо Салютаті на посаді канцлера міста-держави Флоренції пропрацював понад 30 років, аж до самої смерті. За заслуги гуманіста перед батьківщиною, міська влада на похорон Салютаті, виділила 250 флоринів, що було на той час дуже поважною сумою, а його роду довічно було дароване громадянство цього міста-держави [6, с. 255].

Леонардо Бруні Аретіно у Флоренції високо цінували як гуманіста, знавця Платона й Аристотеля, автора творів з питань педагогіки, моралі, історії. Крім того, він був відомий, як мудрий політик, що відіграв помітну роль на дипломатичній арені тогочасної Італії, нерідко виступав із миротворчими місіями у конфліктах італійських міст-держав [6, с. 254].

Молодший сучасник Л. Бруні, Веспасіано да Бістиччі, змальовував гуманіста як зразкового громадянина, як еталон служіння вітчизні. Благо та честь Флоренції він шанував понад усе, користувався

величезним авторитетом у громадян і правителів. Після смерті Л. Бруні у 1444 році, синьйорія влаштувала йому багатий похорон, а його могилу прикрасив мармуровий пам'ятник – це засвідчило визнання заслуг Леонардо Бруні як громадянина Флорентійської республіки [6, с. 254].

Майже усі відомі флорентійські гуманісти були активними державними діячами. У життєписі Веспасіано да Бістіччі присвяченому Джанноццо Манетті, гуманіст постає ідеальним громадянином – розумним, відповідальним, високоосвіченим політиком, добрим сім'янином, щирим християнином, який користувався великою повагою співгромадян [6, с. 255].

Гуманіста Маттео Пальмієрі двічі обирали на вищу державну посаду гонфалон'єра справедливості, співгромадяни цінували його за бездоганну чесність і моральну чистоту. Упродовж майже п'ятидесяти років він служив Флорентійській республіці, а історик К. Мартінес довів, що М. Пальмієрі «не використовував державну службу для особистого збагачення» [6, с. 255].

Донато Аччайуолі – флорентійський учений, державний діяч, гуманіст епохи Відродження, був відданим традиціям та інтересам республіки. Він навіть у «нові часи тиранічного правління» Лоренцо Медічі (кінець XV століття) захищав ідеали республіканізму, чим заслужив повагу флорентійців.

Цілком очевидно, що у освітньо-виховних концепціях італійських гуманістів XIV-XV століть вагоме місце було відведено вихованню громадянських якостей особистості й ці ідеали підхопили й розвинули гуманісти інших країн Західної Європи.

Еразм Роттердамський (1467 – 1536 рр.) – видатний представник європейського гуманізму XVI століття, голландський теолог та мислитель, різносторонній інтелектуал свого часу, визнаний лідер європейської «республіки вчених», який присвятив значну увагу освіті та вихованню [12, с. 70]. Народився в Роттердамі, був позашлюбним сином священика. Навчався в Девентерській братській школі, згодом, здобував освіту в Парижі. Перебуваючи в Англії, зблизився з гуртком оксфордських гуманістів, Томасом Мором, Джоном Колетом. Викладав в Оксфорді, декілька разів побував в Італії. Знайшовши помешкання в Базелі, зробив його інтелектуальним центром Європи [8, с. 202].

Еразм Роттердамський мислитель, який проявив свій таланти у різних галузях гуманітарних знань – від теології до педагогіки. Найвідоміші його праці: «Про раннє й достойне виховання дітей», «Про методи навчання», «Виховання християнського государя», «Молодим дітям наука», «Похвала глупоті» тощо. Педагогіка Еразма Роттердамського побудована на таких основних ідеалах: людьми не народжуються – ними стають, при допомозі виховання; людину формує розум; людина вільна й миролюбива [8, с. 202 – 203].

Гуманіст був переконаний: «Людина не народилася, а стала людиною». Саме освіта підняла людей над рівнем грубих звірів і зробила їх корисними членами суспільства. «Людина, якщо вона не зазнала впливу навчання та філософії, перебуває у владі імпульсів, гірших за імпульси дикого звіра» [31].

У процесі формування громадянськості, мислитель провідну роль відводив освіті, бо саме вона – сприяє процесу соціалізації. Дитина, яка отримала хорошу освіту, виросте «сином, який буде вірним захисником своєї родини, хорошим чоловіком для дружини та надійним і корисним громадянином своєї країни» [31]. Навчання в школі, також має безпосередні практичні переваги, займаючись наукою, яка охоплює усе її єство, дитина уникне поширених помилок юності, а це благо, яке неможна недооцінювати [12, с. 70].

Еразм Роттердамський відкрив для педагогіки такі явища, як світ дитини й дитинства, закликав виховувати дитину від самого народження, давати їй моральне, розумове й релігійне виховання. Обґрунтував необхідність ранньої освіти для дитини (з трирічного віку). Він вважав, що для організації навчально-виховного процесу необхідно враховувати вік дитини, її природні нахили та бажання, закликав не допускати авторитаризм, жорстокість у спілкуванні з молоддю, наполягав на необхідності дбати про здоров'я дітей [12, с. 70].

Мислитель, вперше у світовій суспільно-політичній думці показав виховання як універсальне явище, як форму становлення й розвитку всебічно гармонійної особистості. Професію вчителя-наставника розглядав як найважливішу в суспільстві, оскільки вона формує навички й світогляд громадян країни [8, с. 203].

Хуан Луїс Вівес (1492 – 1540 рр.) – відомий європейський гуманіст, теоретик освіти, виступав проти схоластики й став одним із впливових

прибічників гуманістичного виховання та навчання на початку XVI століття [8, с. 199]. Народився в Іспанії, навчався у Паризькому університеті. Згодом, оселився в Брюгге, де провів значну частину свого життя. Займався приватною практикою – викладанням у заможних сім'ях. Приблизно в цей час, Вівес познайомився з Еразмом Роттердамським і з 1517 і до 1521 року жив у Лувені та читав лекції з філософії в Collegium Trilingue. Цей навчальний заклад провадив свою діяльність відповідно до гуманістичних освітньо-виховних ідеалів Еразма Роттердамського [26].

Хуан Луїс Вівес кілька років жив у Англії, де при дворі Генріха VIII і його дружини Катерини Арагонської служив домашнім учителем і наставником їхньої доньки Марії. Також, він читав лекції в коледжі Корпус-Крісті в Оксфорді та спілкувався з англійськими гуманістами, серед яких були Томас Мор і Томас Лінакр. Прикметно, що у 1528 році Вівес втратив прихильність Генріха VIII, бо у питанні розлучення короля, став на бік своєї співвітчизниці Катерини Арагонської, за що, деякий час перебував під домашнім арештом [26].

Перу Вівеса належать трактати з філософії та психології – «Про вчення», «Про душу й життя». Він є автором багатьох педагогічних праць – «Про виховання християнської жінки» (1524 рік), у якій викладено педагогічні принципи навчання жінок, «Про метод вивчення мови», «Про раціональні заняття з дітьми», а його «Практика латинської мови» (1538 рік) витримала за півстоліття 49 видань [8, с. 199].

Педагогічним ідеалом Вівеса була всебічно й гармонійно розвинена особистість. Мета виховання й освіти розумілася гуманістом, як створення умов для вияву кращих рис дитини. Виховання й освіта розглядалися великим педагогом, як єдине ціле, що має спільну цінність та мету. Вівес звертав увагу на проблеми самовиховання та самоосвіти, відстоював рівність людей у правах на належну освіту. Він склав базовий навчальний план для школи; розробив програму навчання від раннього дитячого віку до університету; розширив коло шкільних дисциплін, зокрема, велику увагу приділяв дослідженню природи й вивченню природознавства; запровадив принцип «логіки викладання» [8, с. 199].

Важливу роль Вівес відводив підбору вчительських кадрів. У центрі уваги педагога – принципи взаємовідносин вихователя та учня.

Він закликав любити дитину, ураховувати її вікові особливості, запроваджувати доступність, поступовість і послідовність у навчанні [12, с. 70-71]. У освітній діяльності, наголошував на необхідності використання різноманітних методів: наочності; гри; змагання; піднімав питання про значення фізичного розвитку дитини. Своє бачення виховного ідеалу Вівес сформулював у тезі: «Великим благом уважай... добродесність і з нею поєднані знання, гостроту розуму та здоровий глузд» [8, с. 199].

Особливого значення, гуманіст надавав моральному і громадянському вихованню, висував ідею реформування сучасного йому суспільства шляхом морального виховання та практичної освіти особистості. На його думку, розвиток людяності вимагає двох нерозривно взаємопов'язаних шляхів: освіти та виховання. Саме освіта дає можливість людині подолати її тваринні інстинкти і, в повній мірі, реалізувати свій людський потенціал. Але Вівес звертає увагу, що навчання має бути системним, корисним у повсякденному житті й служити на благо суспільства [26].

Мислитель був переконаний, що людина за своєю природою є соціальною істотою: «Досвід щодня доводить, що людина створена Богом для суспільства, як у цьому житті, так і в вічному. З цієї причини Бог надихнув людину на гідну доброзичливість і добру волю до інших». Гуманіст вважає, що люди мають природну схильність любити і допомагати одне одному [26].

Хуан Луїс Вівес розглядає розвиток суспільства як винятково людське досягнення, що засноване на здатності використовувати досвід і знання у своїх інтересах. Соціальні проблеми, такі як війна, бідність вважав наслідком емоційних розладів. Вівес засудив італійську війну між Францією та Іспанією (1521–1526 рр.), яка, на його думку, повністю ігнорувала права звичайного населення, і звинуватив Франциска I та Карла V у безвідповідальності та злочинних амбіціях. Болісно сприймав Реформацію 1517 року, як розкол всередині церкви [26].

Проблему війни і миру в Європі Вівес аналізує у праці «Про гармонію і розбрат у роді людському» опублікованій у 1529 році – це соціально-критичний трактат, що підкреслює цінність миру та абсурдність війни; автор аргументовано характеризує джерела розбрату в суспільстві та прагне показати, як мир і гармонія можуть бути

досягнуті через знання людської природи. На думку Вівеса, чесноту народу можна підтримувати і зміцнювати лише в мирний час: «У війні, як і в хворому тілі, жоден член не виконує свої обов'язки належним чином» [26]. Гуманіст часто посилався на поняття «природне право», яке він пояснює як таке, що «має однакову силу всюди, оскільки воно було викарбуване в серці кожної людини ще до її народження» [26].

Освітньо-виховні ідеї Хуана Луїса Вівеса ввійшли до золотого фонду педагогічної думки епохи Відродження.

Звертаючись до досвіду гуманістів епохи Відродження варто познайомитися з ідеями ще одного прихильника громадянського виховання Мішеля Монтеня.

Мішель Монтень (1533 – 1592 рр.) – французький гуманіст епохи пізнього Ренесансу. Народився в заможній сім'ї буржуа, яка отримала дворянський титул від короля Франциска I. Отримав різнобічну освіту в дусі гуманістичних ідеалів XVI століття. У вихованні сина, батько П'єр Екем де Монтень спирався на педагогічні принципи Еразма Ротердамського, за якими дітям треба прищеплювати любов до навчання через заохочування, тому Мішель виховувався та навчався без заборон. У шість років хлопчика відправили навчатися до Гійєнського коледжу в Бордо, який він пізніше назвав найкращим гуманістичним коледжем Франції. Згодом, продовжив навчання на факультеті права Тулузького, а пізніше й Паризького університетів [27].

Мішель Монтень мав насичений життєвий досвід був радником парламенту міста Бордо, двічі обирався мером, а тому, цілком очевидно, розумів проблеми своїх співгромадян. Багато подорожував Європою, займався науковою діяльністю [8, с. 207].

У руслі розглядуваної проблеми, варто звернути увагу на головний твір гуманіста – «Досліди», який він писав більше двадцяти років: перші дві книги побачили світ у 1580 році; третя – у 1588 році. Праця мала таку популярність, що ще за життя мислителя була перевидана п'ять разів. У цій геніальній роботі, яка не є філософським трактатом чи повним систематизованим викладом теоретичних знань, гуманіст, опираючись на життєвий досвід, висловив своє ставлення до проблем виховання та освіти [12, с. 71].

«Досліди» – це узагальнений виклад життєвого досвіду автора, його міркування стосовно різних питань, подій та ситуацій.

Визначаючи мету освіти, Монтень зауважив, що вона повинна розвивати розум учнів, самостійність їх думок, критичне ставлення до будь-яких поглядів і авторитетів. Гуманіст виступав за науку, яка «вивчає не книги, а речі», говорив про необхідність практичного використання набутих знань [8, с. 207].

Монтень пропагував «вільний» розвиток людини, закликав жити «у злагоді з природою». Він один з перших розпочав розробку ідеї «природної рівності людей», що у подальшому була розвинута у суспільно-політичній думці доби Просвітництва. Заперечуючи догматичне викладання матеріалу, Монтень обстоював розвивальне навчання, підкреслював необхідність ігрової діяльності: «Граючись, дитина рано навчиться жити відповідно до соціальних і політичних звичаїв, але без догідливості та улесливості» [27].

Переконання мислителя варто розглядати в світлі історичного досвіду релігійних воєн, які сколихнули Францію і сучасником яких він був. Монтень приходять до висновку, що «навчившись на прикладі з жорстокості деяких християн, що немає у світі звіра, якого б людина боялася так сильно, як людини». Гуманіст переконаний, щоб уникнути спалаху насильства, необхідні закони і їх неухильне виконання, й до цього треба привчати з дитинства. Сила права – впливає з його практичної необхідності, оскільки це обов'язкова умова життя в суспільстві [27].

Мишель Монтень підкреслював значення формування в людини громадянських почуттів і радив виховувати в дітях любов до короля, вірність йому, а порядність, чесність ставив понад усе – вважав ці риси важливою умовою стабільності в суспільстві. Гуманіст був переконаний, що влада, яку уособлював король, має дбати про збереження життя громадян і миру, уникнути насильства і війни [8, с.207].

Освіта, на думку гуманіста, повинна базуватися на трьох основних принципах – свобода, чуйність і відповідальність. Головним завданням освіти й виховання людини, Монтень уважав набуття нею необхідних моральних якостей та вміння формувати власні судження за будь-яких обставин, що є гарантією практичного інтелекту та особистої свободи [8, с. 207]. Але мислитель звертає увагу на важливість життєвого

досвіду, який неможливо отримати в школі: «Дивовижний блиск для людського судження можна здобути, пізнаючи людей» [27].

Гуманіст був переконаний, що у справі виховання необхідно спиратися не лише на моральну філософію, а й на народну мудрість і здоровий глузд. Він закликав розвивати, зміцнювати й удосконалювати людську природу, формувати фізично й морально здорову особистість – чесну, просту, природну.

Монтень звертав увагу й на проблему самопізнання – «пізнай самого себе» та самовиховання особистості, наголошуючи при цьому на винятковій ролі вихователя, який повинен діяти гуманними методами. Цікавими й корисними є роздуми гуманіста про сімейне виховання. Він говорив про велику відповідальність батьків за виховання дітей, відкидав будь-яке насильство й неповагу до «юної душі» [8, с. 208].

Загалом творчість гуманіста Мішеля Монтеня була сміливим викликом середньовічній теології та схоластиці. Мислитель був прихильником світської системи виховання й освіти. Багато його педагогічних ідей були сприйняті й розвинуті педагогами наступних століть.

Томас Мор (1478-1535 pp.) – видатний англійський гуманіст, юрист, соціаліст-утопіст. Народився в Лондоні в сім'ї заможного громадянина. Початкову освіту одержав у граматичній школі, після чого навчався в коледжі при Оксфордському університеті та в Лондонській юридичній школі. Займався адвокатською практикою, був відомий як видатний юрист, суддя, член парламенту, посол і спікер Палати громад. У 1529 році став лордом-канцлером Англії й перебував на посаді протягом трьох років. Але відмовившись поступитися релігійними й політичними поглядами, підтримати реформаційні проекти англійського короля Генріха VIII, що мали зробити монарха главою церкви, Томас Мор був страчений у Лондоні 6 липня 1535 року [8, с. 208].

За життя, державну службу Томас Мор поєднував із літературними й науковими заняттями, результатом яких стали двадцять книг, двісті дев'яносто один вірш і сто п'ятдесят один збережений лист, написаний ним у період активної громадської діяльності. Основна праця Т. Мора була опублікована у 1516 році під назвою «Досить корисна, а також

цікава, справді золота книжечка про найкращий устрій держави й новий острів Утопія» [8, с. 208].

Т. Мор в «Утопії» першим серед гуманістів звернув увагу на залежність виховання від суспільних відносин. Він глибоко вірив у високе призначення людини, можливості її розуму та невід'ємне право на щастя, вільний розвиток усіх фізичних і духовних сил. Поряд з тим, негативно ставився до невиконання важливих обов'язків «громадянського та дієвого життя» чи звичайних обов'язків повсякдення, як це робив Рафасель Гітлодей в «Утопії». Особливо вагомим, мислитель вважав активне громадянське життя публічних діячів, які мають слідувати порадам розуму, а не «... порадам ... бажання», щоб розуму ніщо не заважало прийняти «добрі судження», адже від них залежали і долі окремих людей, і долі народів [32].

Гуманіст підкреслював важливість самопізнання, самовдосконалення для «впорядкованого і мирного стану розуму», що досягалися шляхом освіти та самоосвіти. Слідуючи своїм ідеям, Томас Мор самостійно опанував давньогрецьку мову, бо був переконаний, у необхідності повернутися до витоків класичної та біблійної філософії. Також включив філософію до навчальної програми своїх дітей, і його дочки демонстрували знання філософії перед Генріхом VIII у 1526 році. Його донька Маргарет «старанно присвятила себе філософії», яку Мор вважав, слідуючи поглядам Цицерона й Сенеки, «як найкориснішим мистецтвом». А у листі до наставника своїх дітей, Вільяма Гонелла (бл. 1518), Мор зазначив, що «найосвіченіші» філософи служать корисними «провідниками людського життя» [32]. Поряд з філософією, гуманіст важливого значення надавав вивченню «медичної науки та релігійної літератури», не забуваючи про «гуманітарні та вільні науки», оскільки саме вони «формують або вдосконалюють добре судження» [32].

Основне завдання виховання вбачав у формуванні всебічно й гармонійно розвиненої високоморальної особистості в душі християнської етики. Гуманіст був переконаний, що людину передусім повинна виховувати сім'я та держава. Тому, він запропонував глибоко демократичну програму виховання, яка ґрунтувалася на принципах спільного блага та рівності. Розглядалися можливості здобуття знань не лише дітьми, але й дорослими. Виховання в Мора націлене на

формування морально-етичних якостей людини. Воно загалом колективне й базується на двох основних інститутах – сім'ї й церкві.

Томас Мор великого значення надавав загальній освіті, яку вважав запорукою стабільності суспільства. До комплексу наук він включав не лише гуманітарні, але й математично-природничі дисципліни. Наполягав на використанні в навчальному процесі наочності, радив організовувати навчальні пізнавальні екскурсії, провадити викладання рідною мовою. Головним досягненням людини вважав здоров'я, тому активно пропагував ідею розвитку красивого й сильного тіла шляхом гімнастики та військових вправ [8, с. 209].

Важливою складовою виховної системи мислителя, була праця. Основою трудового виховання вважалося землеробство, яке вивчалось як теоретично, так і на практиці, можемо стверджувати, що відбувалося поєднання навчання із виробничою діяльністю. Мор радив поряд із головною спеціальністю мати й додаткову. Він приділяв увагу естетичному вихованню, глибоко цінував розумову працю, говорив про можливість залучати до неї й жінок шляхом самоосвіти.

Для своїх дітей Мор обирав освіту, спрямовану на «здоровий глузд», яка формувала «здатність дослухатися до громадської думки, але не підкорятися їй надмірно. Головним філософським інтересом Мора була «правильно сформована душа, готова шукати істину і чесноти, а не перемогу та оплески», розглядав питання, як звільнити душу «для істини і здорового глузду у всьому», був переконаний «що істину і чесноту можна знайти – через одкровення – а не просто шукати» [32].

Свій погляд на досконалий суспільний лад та громадянськість Томас Мор пропонує в «Утопії» через розповіді свого героя Рафаеля Гітлодея про «неіснуючу країну», про «неіснуюче місце». Політичний устрій на острові ґрунтується на демократичних принципах, держава утопійців – це демократична республіка, у якій правитель та службові особи обираються. Інтереси громадян представляє сенат, який виконує, зокрема й законодавчі функції. Прикметно, що демократизм проявляється й у релігійній терпимості щодо різних вірувань, існуючих на острові. За цих умов важливими є освіта й виховання громадян, таким чином, щоб вони стали здатними до самоврядування.

Головний герой Рафаель розповідає: «сама природа, твердять утопійці, приписує нам приємне життя, ... , як основну мету всіх наших дій; а добродесність вони визначають як життя, згідне з вказівками природи. Природа закликає людей до взаємодопомоги заради щастя в житті ... Тому природа велить тобі пильно стежити за тим, щоб ти, дбаючи про власну користь, не кривдив інших», тобто утопійці, на перший план, ставлять «громадський добробут, а не власні корисливі інтереси» [19].

Освіта в Утопії доступна для всіх. Таким чином, у державі створено всі умови для всебічного, гармонійного фізичного й духовного розвитку жителів острова, для формування їх громадянських якостей, що було освітньо-виховним ідеалом Томаса Мора.

Привертає увагу той факт, що у XVI столітті людина більш ґрунтовно досліджувалася мислителями в соціальному плані. Вивчалися її нові можливості для обґрунтування прав людини на краще життя, земне щастя, розроблялися нові методи й форми виховання та освіти особистості. Це яскраво проявилось у творах таких гуманістів як Томас Мор і Ніколо Макіавеллі. Соціальна думка розглядуваного періоду мала місце в утопічних працях гуманістів. Вплив природничих наук на пізнання людини був неоднозначним – з одного боку – удосконалювалися методи дослідження людини, а з іншого – зменшувався інтерес і увага до її внутрішнього світу, до самопізнання, що, безумовно, означало втрату однієї з кращих рис ренесансного антропоцентризму [6, с. 47].

Загалом, духовне піднесення XIV – XVI століть охопило передусім гуманітарні науки й започаткувало гуманізм – провідну ідейну течію епохи Ренесансу. Під гуманізмом розуміється нова світська культурно-ідейна течія, змістом якої, стало нове розуміння людини, новий погляд на її природу та місце у світі. Ренесансний світогляд характеризувався антропоцентризмом – людина розглядалася, як центральна постать всесвіту, а знання про неї набували першочергового значення [6, с. 27].

Ідеологами гуманізму людина розглядалася не лише, як тілесно-душевна єдність, а й як член соціуму, громадянин. Соціальність вбачалася як природна характеристика людського роду й гуманісти обґрунтували це поняття посилаючись на античну та християнську літературу.

Громадянськість, в епоху Відродження, розумілася досить широко – це соціальність, уміння жити серед людей, узгоджувати свої інтереси з інтересами громади і навіть підпорядковувати їх спільному благу. Але найбільш цінними рисами, гуманісти вважали любов до свободи, активність у суспільному житті, патріотизм, чесне служіння на благо рідної держави, повагу до її інститутів, законслухняність, високу відповідальність перед суспільством як посадових осіб, так і звичайних громадян. Виховання «ідеального громадянина» сприяло зміцненню суспільних зв'язків, підтриманню соціальної стабільності, а головне – процвітанню держави.

Основним засобом громадянського виховання гуманісти вважали освіту. Виділяли володіння літературною мовою, вміння грамотно писати, особливе місце відводили риторичі, моральній філософії. Почесне місце серед наук займала історія – «наставниця» в житті, в політиці займала важливе місце в системі гуманітарних дисциплін циклу *studia humanitatis*.

Важливого значення у вихованні «ідеального громадянина» італійські мислителі надавали прикладу. Вони звертали увагу на діяльність видатних діячів античності, тих, хто прославив свою батьківщину. Але, ідеологи громадянського гуманізму й самі були достойним прикладом для сучасників у служінні своїй вітчизні й суспільству, у відданості своїм ідеалам, чесності й патріотизму.

Ідейним джерелом концепції «ідеального громадянина» була антична етико-правова думка, гуманісти використали історичний досвід, адаптували його до вимог сучасності, врахувавши політичні, громадянські та культурні традиції італійських міст-держав та країн Західної Європи. Ідеї, запропоновані представниками громадянського гуманізму, були підтримані та були поширені в європейській освіті та педагогіці в Новий час, є актуальними й у наші дні й перекликаються з Концепцією розвитку громадянської освіти в Україні, з Державним стандартами базової середньої освіти в Україні та Державним стандартом профільної середньої освіти в Україні.

Список використаних джерел

1. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist03.htm> (дата звернення: 10.03.2025)

2. Батіщева О. Громадянська освіта як інструмент формування громадянського суспільства в Україні: проблеми та шляхи їх подолання. Актуальні проблеми громадянської освіти та виховання: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острог, 19 черв. 2013 р.) / відп. ред. О. С. Батіщева. Острог : ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 2013. С. 9 – 15. URL: <https://core.ac.uk/reader/17035440> (дата звернення: 10.03.2025).
3. Вечерський В.В. Альберті, Леон-Баттіста. Велика українська енциклопедія: у 30 т. / упорядник д. і. н., проф. Киридон А.М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. Т.1. URL: https://vue.gov.ua/%D0%90%D0%BB%D1%8C%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%82%D1%96_%D0%9B%D0%B5%D0%BE%D0%BD-%D0%91%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B0 (дата звернення: 10.03.2025).
4. Год Б.В. Ідеї громадянського виховання у ренесансній думці Італії XIV – XV століть. Єдність особистісного і соціального факторів у виховному процесі навчального закладу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції ПДПУ ім. В.Г. Короленка; кафедра педагогіки. Полтава, 2004. С. 48 – 51.
5. Год Б.В. Педагогічна думка доби європейського Відродження (XV–XVI ст.) : люди та ідеї. Ч. I. : навч. посіб.-практикум. Полтава : АСМІ, 2004. 204 с.
6. Год Б. В. Виховання в епоху європейського Відродження (середина XIV – початок XVII століття) : монографія. Полтава : АСМІ. 464 с.
7. Год Б.В. Епоха європейського Відродження в особах (історико-педагогічні нариси). Полтава : АСМІ, 2006. 144 с.
8. Год Б. В. Європейське Відродження : історія, політика, педагогічна думка : нариси. Полтава : АСМІ, 2008. 220 с.
9. Год Б. Ідеї «громадянського гуманізму» у творчості італійського мислителя XV століття Маттео Пальмієрі. Sententiae. 2009. Том 21 №2. С. 55 – 62. URL : <file:///C:/Users/user/Downloads/59-Article%20Text-59-1-10-20151105.pdf> (дата звернення: 13.09.2025).

10. Год Н. В. Еразм Роттердамський – «громадянин світу». Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання : збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Дев'ятого Всеукраїнського науково-практичного семінару, 26-27 березня 2015 року. Полтава : ПНПУ, 2015. С. 87-97.
11. Год Н. В., Год Б. В. «Наука доброчесності» гуманіста Еразма Роттердамського : монографія. Полтава : Полтавський літератор, 2016. 198 с.
12. Год Н.В. Ренесансний гуманізм у вимірах сучасної історичної освіти Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу : Матеріали ІХ Міжнар.наук.-практ. конф., 20-21 травня 2025 р. / Полт. ін-т економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» ; ред. колег. : Н. Мякушко (голова), Р. Шаравара, Р. Басенко та ін.; відп. ред. Р. Басенко. Полтава : ПШП, 2025. С. 68 – 72.
13. Год Н. В., Год Б. В. Велична постать європейської педагогіки: іспанський наставник і гуманіст Х. Л. Вівес (1492-1540 роки). Витоки педагогічної майстерності. Серія : Педагогічні науки. 2017. Вип. 20. С. 66-71.
14. Громадянське суспільство. Політологічна енциклопедія. Навчальний посібник Книга II / укладачі: Карасевич А.О., Шачковська Л.С. Умань : ПП Жовтий О.О., 2016. С. 124 – 135. URL: https://archive.org/details/politolohichna5op/Politolohichna2_H_E/page/124/mode/2up (дата звернення: 10.03.2025).
15. Державний стандарт базової середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України «Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти» від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.03.2025).
16. Державний стандарт профільної середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження державного стандарту профільної середньої освіти» від 25 липня 2024 р. № 851. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.03.2025).

17. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. №710-р (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2022 р. №893-р). Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 10.03.2025).
18. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець / пер. з італ. А.Перепада. Київ: Основи, 1998. 492 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Machiavelli_Niccolo/Florentiiski_khroniky_Derzhavets.pdf?PHPSESSID=nkifr1q1uddja0dbb2jfv3tmq0 (дата звернення: 10.03.2025).
19. Мор Т., Кампанелла Т. Утопія. Місто Сонця. / перекл. з лат.; вступ. слово Йосипа Кобова та Юрія Цимбалюка; передм. Йосипа Кобова. Київ: Дніпро, 1988. 207 с. (Вершини світового письменства, том 63). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kampanella_Tommazo/Utopiia_Misto_Sontsia.pdf?PHPSESSID=asap7lq7kba46v8tsq4493nps5 (дата звернення: 10.10.2025).
20. Сабадаш Ю.С. Гуманістична педагогіка: витоки та історія становлення. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія: збірник наукових праць. Випуск 3. Маріуполь, 2012. С. 93 – 99. URL: https://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/750/1/humanistychna_pedagogika.pdf (дата звернення: 10.10.2025).
21. Сабадаш Ю.С. Гуманізм як феномен італійської культури: традиції та сучасний стан: дис. ... д-ра культурології: 26.00.01. Київ, 2009. 388 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sabadash_Yuliia/Humanizm_jak_fenomen_italiiskoi_kultury_tradytsii_ta_suchasnyi_stan.pdf (дата звернення: 10.03.2025).
22. Худолій А. Передмова. Актуальні проблеми громадянської освіти та виховання: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково--практичної конференції (Острог, 19 черв. 2013 р.) / відп. ред. О. С. Батищева. Острог : ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 2013. С. 9 – 15.

- URL: <https://core.ac.uk/reader/17035440> (дата звернення: 10.03.2025).
23. Alberti L.B. *Opere volgari*. Vol. 1. A cura di C. Grayson. Bari, 1960. 510 p.
  24. Baron H. *Humanistic and Political Literature in Florence and Venice at the Beginning of the Quattrocento: Studies in Criticism and Chronology*. Cambridge, 1955. 223 p. URL: <https://www.scribd.com/document/470351656/Humanistic-and-Political-Literature-in-Florence-and-Venice-at-th-pdf> (дата звернення: 10.03.2025).
  25. Baron, Hans, 1955, *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, 2 volumes, Princeton, NJ: Princeton University Press; revised edition, 1966. URL: <https://www.scribd.com/document/431734487/Baron> (дата звернення: 10.03.2025).
  26. Casini, Lorenzo, «Juan Luis Vives [Joannes Ludovicus Vives]», *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2022/entries/vives/> (дата звернення: 11.05.2025).
  27. Foglia, Marc and Emiliano Ferrari, «Michel de Montaigne», *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*(Spring 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL: <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=montaigne>
  28. Leon Battista Alberti. *Autobiografia e altre opere latine*. A cura di Loredana Chines e Andrea Severi Testo latino a fronte. Milano : RCS Libri S.p.A., 2012. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/dokumen.pub_autobiografia-e-altre-opere-latine-978885825507.pdf (дата звернення: 10.03.2025).
  29. Nederman, Cary, "Civic Humanism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2024/entries/humanism-civic/> (дата звернення: 10.03.2025).

30. Nederman, Cary, "Niccolò Machiavelli", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2024/entries/machiavelli/> (дата звернення: 10.03.2025).
31. Rummel, Erika; MacPhail, Eric, «Desiderius Erasmus», The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2024/entries/erasmus/> (дата звернення: 11.03.2025).
32. Wegemer, Gerard B., «Thomas More», The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2023 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL : <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/thomas-more/> (дата звернення: 19.10.2025).
33. Werner L. Gundersheimer, The Italian Renaissance, Englewood Cliffs (NJ), Prentice-Hall 1965 URL : <https://archive.org/details/italianrenaissan00gund/page/n9/mode/2up>